

РІД ARMENIACA MILL. (ROSACEAE JUSS.): ВИДОВИЙ СКЛАД, ГЕОГРАФІЯ, ІНТРОДУКЦІЯ, СЕЛЕКЦІЯ

Подано відомості щодо видового складу, поширення, інтродукційного і селективного процесів у роді Armeniaca Mill., уточнено українську родову назву та назву плоду. Наведено опис сортів абрикоси селекції Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України. Розглянуто етимологію і семантику народних назв.

У своїй основній праці "Система природи" поряд із бінарною номенклатурою Карл Лінней чітко опрацював супідрядність систематичних категорій: клас, порядок, рід, вид [2]. В основу класифікації покладено кількість, розміри і розміщення тичинок і маточок, проте не рідко дослідник використовував й інші морфологічні ознаки. При опрацюванні родини Шипшинові (Rosaceae) вперше пропонується термін "кістянка" — drupa і всі рослини цієї родини, що мають такі плоди, об'єднані у збірний рід Drupe, до складу якого ввійшли Слива, Персик, Мигдаль і Абрикоса в сучасному обсязі і розумінні цих родів. У відомій праці "Філософія ботаніки" К. Лінней пише: "Турнефор першим установив родові ознаки с соблюденіем всех признаков науки". В цій же праці Турнефор виділив роди Armeniaca, Cerasus, Lavrocerasus і Prunus [6].

Отже, К. Лінней знав про існування таких родів, проте, надаючи надмірно перебільшеного значення плоду-кістянці, не визнавав рід Armeniaca і описував абрикосу під видовою назвою Prunus armeniaca L., ставлячи, таким чином, знак рівності Drupe = Prunus.

У 1786 р. англійський садівник і ботанік Філіпп Міллер дійшов висновку, що ліннеєвський рід Prunus дуже розмаїтий, вилучив з нього рослини вірменського поход-

ження і відновив турнефорівську назву роду Armeniaca, описавши вже звичайний тоді для Європи вид під назвою A. vulgaris Mill. Зауважимо, що на теренах Європи вперше рослина згадується у працях письменників I ст. н. е. — добре знаного агронома Колумели і військового лікаря Діоскорида — яку вони іменували сливою вірменською — Prunus armeniacum. Вірогідно, що в Рим і Афіни рослина була завезена з Вірменії, де вона тоді культивувалась, адже достовірних даних про природне зростання її на Кавказі немає — на території Вірменії і Дагестану трапляються лише здичавілі особини. За А. Бремом, в Європу абрикоса була завезена з Вірменії Александром Македонським [1]. Існує також альтернативна думка, з якою не можна не погодитись, що в Європу абрикоса була завезена із Персії чи Османської імперії, куди вона потрапила з Китаю, де і понині формує численні природні гірські популяції.

У сучасному розумінні рід Armeniaca налічує 8 видів, ареал якого охоплює Китай, Японію, Маньчжурію, Далекий Схід, Сибір, Середню Азію і Монголію. Рід залишається дуже неоднорідним і поліморфним. Два його види — абрикоса сибірська і Давида — мають дуже гірке, неїстівне опліддя, яке при дозріванні втрачає сік, тобто стає сухим, до того ж воно зовні опушене і схоже на плід мигдалю не тільки морфологічно, а й за господарськими ознаками.

Абрикоса японська (*A. mume* Sieb.) культивується переважно як декоративна рослина та як імунна проти захворювань підщепи. Сорти, які культивують у східно-приокеанських країнах, належать до виду *A. ansu* (Kom.) Kost. Суходільні регіони Євразії заповнили сорти абрикоси звичайної, природний ареал якої складається з двох локалітетів: східного — Китайського і західного — Тянь-Шанського [8].

Досить незвичайним представником роду *Armeniaca* є опушеноплодий, або чорний, абрикос — *A. dasycarpa* (Ehrh.) Pers., який наочно демонструє гарну сумісність при схрещуванні різних видів підродина *Prunoideae*: він має ознаки як аличі, так і абрикоси. За листками і габітусом крони, а також за плодами темного забарвлення зі смаком здичавілої сливи він відрізняється від інших видів абрикоси.

Взагалі ж абрикоса є типовим перехресником, тобто для її запліднення необхідно перенесення пилку з іншої рослини, найкраще — від іншого сорту. Тому постала проблема забезпечення садівництва самоплідними сортами. Цей напрям відбору налічує не одну сотню років. Унаслідок багатовікової культури абрикоси було виведено багато самоплідних сортів. Однак сорти ці майже всі європейської групи. Відомий знавець роду *Armeniaca* — К.Ф. Костіна [4] — розділила сорти абрикоси на 4 основних групи: середньоазійську, ірано-закавказьку, європейську та маньчжуро-сибірську. Перша група об'єднує сорти самобезплідні, які виникли завдяки стихійному розмноженню кращих форм насінням. Вищий рівень садівництва в Європі, а саме — вегетативні клони відібраних самоплідних сортів, забезпечили більш стабільні врожаї плодів.

Коли і звідки з'явилась абрикоса звичайна на території України ботанічній науці достеменно невідомо. За археологічними і палеоботанічними дослідженнями, вона з'являється на території нашої країни в окультурених шарах ранньотрипільської

цивілізації близько IV тисячоліття до нашої ери [9].

Аналізуючи семантику назв виду, поширених у науковій літературі і в народному побуті, можна припустити, що проникали вони різними шляхами. Термін "абрикоса" запозичений із Західної Європи, де він схоже вимовляється в багатьох латино-романських мовах: у Німеччині — це *Abribose*, в Голландії — *Abricoos*, в Іспанії — *Abercoque*, в Португалії — *Abricoza*. Стверджують, що саме з Португалії чи з Німеччини через Польщу була запозичена назва, яка спочатку з'явилась у західних регіонах України.

А. Брем пише, що араби називали абрикосу *attaikuk*, а іспанці трансформували її в *abboricoque*.

Назва "мореля" походить від латинізованого слова *amarelum*, що виникло на основі слів "de Armenia" — із Вірменії, яке і донині поширене в окремих провінціях Італії. Отже, абрикоса звичайна як рослина з'явилась на території України із заходу, про що свідчать дві згадані українізовані її назви. Термін "жерделя" прийшов в Україну з Туреччини чи Ірану, де він турецькою транскриптується як *zezdali*, а перською — *zadalu* і перекладається як "золотий плід" та є етимологічним відповідником праслов'янського *zoito* — золото. До речі, в кримських татар назва "абрикос" звучить як "зердалі". Нині назви "мореля" і "жерделя" стосуються звичайних рослин і дрібних плодів, "абрикоса" — культурних особин і крупних плодів. Згідно з ботанічною номенклатурою доцільно вид і рослину іменувати абрикосою (ж. р.), а плід — абрикосом (ч. р.) [5]. Зазначимо, що народних фітонімів стосовно абрикоси дуже багато, особливо часто вони трапляються в прикордонних регіонах, зокрема в Закарпатті і на Буковині. До таких належать: боросква, дзердзурка, зарзарі, косинкса.

Абрикоса звичайна — дуже поліморфний вид, широка амплітуда мінливості якого зумовлена інтенсивною культурою.

Відзначають такі його різновиди:

var. *pendula* Jacq. — пагони рослини пониклі;

var. *variegata* C. K. Schu — листки строкаті;

var. *cozdifosia* Sez. — листки з широкою серцеподібною основою;

var. *communis* Schumbl. et Martens — охоплює здичавілі особини;

var. *stricta* Van Houtte — рослини з пірамідальною кроною [8].

Стихийно інтродукція абрикоси на територію України розпочалася у XVII ст. завдяки торгівлі з південними країнами. У XVIII ст. з'являються наукові описи південних плодових культур, що вирощувалися в Полтаві. З початку XX ст. інтродукцією і селекцією абрикоси в Україні займаються на науковій основі. У своєму колекційному саду Л.П. Симиренко вивчав близько 3000 сортів плодових культур, у тому числі 69 сортів абрикоси. Багато з цих сортів згодом були поширені в Україні [7].

Роботи академіка М.Ф. Кащенко з акліматизації абрикоси в період 1914—1935 рр. поклали початок селекційній роботі з цієї культурою в умовах Києва. Колекція сортів і форм, зібрана в Акліматизаційному саду М.Ф. Кащенко, в 1975 р. була перенесена в Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка. Роботу вченого з акліматизації, а згодом і селекції абрикоси й інших південних культур на півночі України, продовжив І.М. Шайтан з колегами.

З 1945—1946 рр., одночасно з будівництвом Ботанічного саду АН УРСР, створюється і колекція південних плодових культур. Сорти і форми були отримані з Угорщини, Болгарії, Ірану, Китаю, США, Канади, республік колишнього Радянського Союзу. І.М. Шайтан і Л.М. Чуприна використовували в селекційній роботі форми М.Ф. Кащенко, а також світовий генетичний фонд абрикоси.

Одним з недоліків абрикоси як плодової культури є короткий період її спокою. В роки з ранніми відлигами і пізніми заморозками часто пошкоджуються генеративні бруньки,

внаслідок цього врожай плодів не завжди відповідає потенційним можливостям сорту. Негативний вплив виявляють також весняні тумани і дощі, що сприяють перенесенню грибкових захворювань. Дуже актуальним у селекції абрикоси є використання форм із тривалим періодом спокою й одержання морозостійких міжвидових гібридів, стійких до моніліозу і клястероспоріозу.

Незважаючи на несприятливі погодні умови навесні (пізньовесняні заморозки) 1999 і 2000 років, значна кількість сортів, створених у НБС ім. М.М. Гришка, — Київський консервний, Ботсадівський, Пам'ять Кащенко і деякі інші перспективні форми — мали врожай на 4,5 бали. Найменше постраждали від температурних коливань голоплідні форми. Гірше перенесли заморозки великоплідні сорти.

Сорт Ботсадівський має у своєму генотипі властивості кащенківських форм, зокрема, материнською формою при схрещуванні був гібрид Кащенко № 84. Сорт Пам'ять Кащенко, хоча і виведений з насіння південного походження, відрізняється значною зимостійкістю. Сорти ці заслуговують на широке впровадження в промислове й аматорське садівництво. Сорт Пам'ять Кащенко є перспективним для селекції на крупноплідність.

До Реєстру сортів 2001 р. було внесено такі сорти абрикоси, як Ботсадівський, Пам'ять Кащенко. Автори: І.М. Шайтан, Л.М. Чуприна, І.К. Кудренко.

Пам'ять Кащенко (див. рисунок) вирощено з насіння південного походження. Дерево ошатне, середньої сили росту, з підвищеною зимостійкістю. Плоди опукло-овальні, ледве сплюснуті з боків до верхини, великі, масою 45—50 г, жовті, з кармінним рум'янцем при основі плоду, високих смакових якостей. М'якоть жовтогаряча, соковита, щільна, духмяна та запашна. Вміст цукру — 12,0%, кислоти — 1,0%, дегустаційна оцінка — 5 балів. Кісточка середніх розмірів, округла, масою 4 г, легко відокремлюється від м'якоти.

Плоди досягають у другій половині липня.

Врожайність з одного дерева — 40—50 кг. Сорт відзначається підвищеною зимостійкістю. Плоди універсального використання у свіжому, консервованому вигляді, а також для виготовлення сухофруктів.

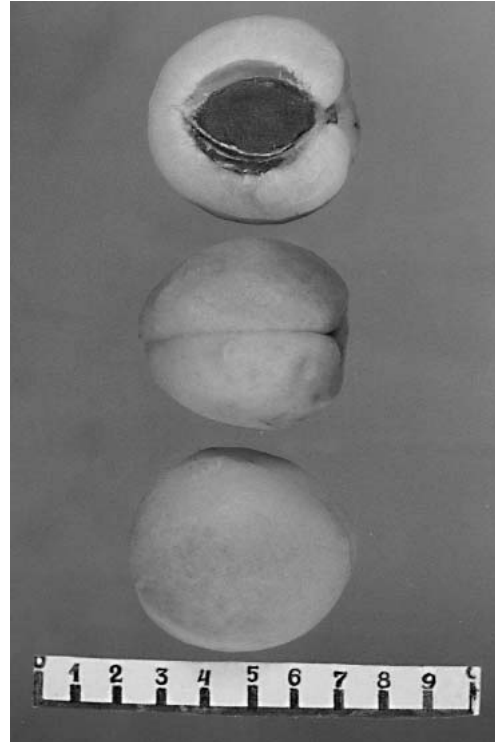
Ботсадівський. Сорт гібридного походження — форма Кащенко 84 × Литовченко, раннього терміну дозрівання (кінець липня).

Дерево середньої сили росту. Плоди великі, масою 40—50 г, округлі, сплюснуті з боків. Шкірочка із середньою опушеністю. Основне забарвлення плоду — жовте, з розмитим рум'янцем. Плоди дуже привабливі. М'якоть жовта, ніжна, соковита, солодка, смачна. Дегустаційна оцінка — 5 балів. Кісточка середнього розміру, масою 4—5 г, вільно відокремлюється від м'якоті.

Урожайність з дерева 80—100 кг. Сорт відзначається підвищеною зимостійкістю, має регулярне плодоношення. Плоди універсального використання.

Абрикоса належить до популярних кісточкових плодівих порід в Україні і на Північному Кавказі. Вона відзначається дуже швидким ростом і відносно раннім плодоношенням. На 3—4-й рік після посадки рослини досягають генеративного стану, а з п'ятого і шостого року входять у щорічне плодоношення. Важливою особливістю абрикоси є раннє досягання плодів (липень) — після черешень і перед досяганням слив, літніх яблук і груш.

Задовільно зростає абрикоса на піщаних і кам'янистих ґрунтах. Вона є однією з найбільш засухостійких плодівих порід (після мигдалю). Відносно невибаглива до умов зростання. Властивостями цими відрізняються сіянці — жерделі або морелі, у зв'язку з чим ця порода заслуговує на увагу для вирощування у вітрозахисних смугах уздовж доріг, насаджень для захисту ґрунтів від ерозії. Серед кісточкових плодівих порід за врожайністю і довговічністю дерева абрикоси посідають одне з перших місць, даючи у відповідних кліматичних умовах за

Абрикос сорту Пам'ять Кащенко

правильного агротехнічного догляду у середньому 8—10 т плодів з 1 га, а в окремі роки до 20 т і вище.

Вступаючи в плодоношення на 3—4-й рік після посадки, дерева абрикоси в п'ятирічному віці дають уже по 3—5 кг з одного дерева, у 7 років — 15—20 кг, до 15—20 років дають врожаї до 60—100 кг з дерева. Врожай з дуже розвинутих дерев низки закавказьких і середньоазіатських сортів нерідко досягає 300—400 кг, а в окремих випадках — до 700 кг з дерева.

На теренах України та Європи абрикоса звичайна трапляється лише в культурі. В природних умовах іноді можна натрапити на здичавілі особини з дрібними плодами під назвою "жерделі" або "морелі". На узбережжі Чорного моря доцільне культивування абрикоси ансу (*A. ansu*), пристосованої до умов морського (океанічного) клімату.

Для північно-східних районів України як зимостійку підщепу рекомендують абрикосу сибірську.

Основна цінність абрикоси звичайної — її плоди, які називають абрикосами, хоча морфологічно цей плід є кістянкою, що складається із соковитого, смачного та їстівного опліддя чи оплодня, що огортає тверду кам'янисту кісточку, яка в свою чергу охороняє і зберігає в недоторканості насінину.

Насінина чимала (2—3 г), багата на олію солодкуватого і гірко-солодкуватого смаку. Кількість олії коливається в межах від 45 до 58% на суху речовину. Оплодень містить від 5 до 20% цукрів, в умовах культури збільшується у розмірах у напрямку з півночі на південь. Високою цукристістю славляться закавказькі та середньоазіатські сорти. До складу цукрів входить сахароза (3—10%), глюкоза (0,2—3,9%), фруктоза (0,07—3%), мальтоза (0,05—2,4%) і декстрин (0,23—1,7%).

Плоди, насіння і абрикосова камедь високо ціняться в офіційній та народній медицині. М'якоть плодів, окрім цукрів, містить понад 2,5% органічних кислот (яблучну, лимонну, винну, саліцилову), близько 10 мг% аскорбінової кислоти, пектини (1%), бета-каротин (1,6 мг%), тіамін, рибофлавін, флавоноїди, калій (305 мг %), залізо, срібло тощо. Лікувальна цінність плодів абрикоси звичайної зумовлена високим вмістом у них вітамінів, мікро- і макроелементів, цукрів тощо. Свіжі абрикоси корисно вживати під час вагітності, при анемії, захворюваннях шкіри, слизової оболонки ротової порожнини, трофічних виразках гомілки, серцево-судинних захворюваннях, що супроводжуються набряками. Сушені абрикоси (урюк, курага) рекомендують вживати при атеросклерозі, коронарній недостатності як джерело добре засвоюваного калію.

У наш час особливої актуальності набуває використання плодів абрикоси як антиоксидантів для виведення з організму солей важких металів і радіонуклідів. Пектини, що відіграють основну роль у цьому, ста-

новлять 2,3% на сиру речовину. Завдяки такому високому вмістові пектинів плоди абрикоси використовують для приготування високоякісних мармеладів, желе, конфітурів, джемів.

Мінеральний і вітамінний склад плодів абрикоси відрізняється особливою цінністю [8]. Кількість провітаміну А у сирих плодах досягає 3—5 мг %, тобто за вмістом каротину їх можна порівняти з яечним жовтком. Також в абрикосі містяться вітаміни В₁, В₂, С, Е, Р, РР, фолієва кислота.

Найважливішими мінеральними компонентами є калій, магній і залізо. Калій має протиатеросклеротичну й антигіпертонічну дію, магній — антиспазматичні і судинорозширювальні властивості, залізо необхідне для підтримки оптимального складу крові. Властивість плодів абрикоси відновлювати гемоглобін у крові робить його цінним засобом при лікуванні недокрів'я.

У плодах міститься багато зольних елементів, що сприяють підтримці кислотно-лужної рівноваги в крові. У меншій кількості представлені цинк, алюміній і мідь. М'якоть плоду має у своєму складі велику кількість речовин фенольної природи.

Свіжі абрикоси рекомендується вживати дітям при гіпо- й авітамінозах. Хворим на діабет і ожиріння свіжі та сушені плоди абрикоси слід вживати в обмеженій кількості. При сонячних опіках обличчя використовують маски зі свіжого соку.

Насіння абрикоси звичайної йде на виготовлення олії, яка містить емульсин, глікозид амігдалін і використовується в парфумерній і харчовій промисловості так само, як персикова або мигдалева олія.

Абрикосова камедь (*Gummi Armeniacaе*) виробляється у вигляді порошку білого або жовтого кольору й інколи застосовується як обволікаючий засіб.

В Європу, про що вже йшлося, абрикоса потрапила близько двох тисяч років тому, а, можливо, пізніше.

Абрикосу високо цінили давні єгиптяни, про що свідчать списки рослин на плитах

царських пірамід. У придворному "квадратному" саду Тель-ель-Амарни (XVI ст. до н. е.) разом з фініковою пальмою, гранатовим деревом та оливою висаджували, щоправда по кутках, і абрикосу [3].

Абрикоса є однією з пріоритетних культур. Такий значний інтерес до неї зумовлений надзвичайно цінними ягодами плодів. Тому сьогодні, коли Україна починає проводити політику інтеграції у світову торгівлю, актуальним є впровадження нових високопродуктивних сортів абрикоси вітчизняної селекції.

1. Брем А. Жизнь растений. — М.: Эксмо, 2004. — 345 с.
2. Житков Е.М. Система Линнея и система Ламарка // Бюл. МОИП. Отделение биол. — 1940. — 49. — Вып. 1. — С. 1—18.
3. Кернер фон Марилаун. Жизнь растений. История растений. — СПб.: типогр. "Просвещение", 1902. — Т. 2. — 841 с.
4. Костина К.Ф. Исследования по самоопылению абрикоса // Тр. Гос. Никит. ботан. сада. — 1970. — Т. XLV. — С. 7—17.
5. Котів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. — К.: Наук. думка, 2004. — 710 с.
6. Линней К. Философия ботаники. — М.: Наука, 1989. — 456 с.
7. Смирненко Л.П. Иллюстрированное описание маточных коллекций питомника. — К.: Изд-во Импер. ун-та, 1901. — 410 с.
8. Флора СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1941. — Т. 10. — 675 с.

9. Янушевич З.В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев: Штиинца, 1976. — 187 с.

Рекомендувала до друку Н.С. Гриненко

И.К. Кудренко, В.Г. Собко

Национальный ботанический сад им. Н.Н. Гришко НАН Украины, Украина, г. Киев

РОД ARMENIACA MILL. (ROSACEAE JUSS.):
ВИДОВОЙ СОСТАВ, ГЕОГРАФИЯ,
ИНТРОДУКЦИЯ, СЕЛЕКЦИЯ

Представлены сведения о видовом составе, распространении, интродукционном и селекционном процессах в роде *Armeniaca* Mill., уточнено украинское родовое название и название плода. Даны описания сортов абрикоса селекции Национального ботанического сада им. Н.Н. Гришко НАН Украины. Рассматривается этимология и семантика народных названий.

I.K. Kudrenko, V.G. Sobko

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

GENUS ARMENIACA MILL. (ROSACEAE JUSS.):
SPECIFIC COMPOSITION, GEOGRAPHY,
INTRODUCTION, SELECTION

We describe of specific composition, distribution, introductions and selections processes of genus *Armeniaca* Mill. and specify the Ukrainian genus and fruit name. The characteristic of apricots variety breded in the M.M. Gryshko National Botanical Gardens of the NAS of Ukraine. We consider the etymology and symantic genus folk name.